

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 5

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
1888–1896

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2003

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 5:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)
Упорядники: Віктор БРЕХУНЕНКО, Сергій КІРЖАЄВ,
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, Варвара ШУЛЬГА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА
Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК
Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Автори коментарів: М.Бандрівський, В.Брехуненко, С.Кіржаєв,
П.Кулаковський, О.Мазур, О.Моця, В.Отрощенко, О.Русина

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-276-7 (т. 5)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2003
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2003
- © Передмови Фі.Сохань, П.Кулаковський, 2003
- © Коментарі, автори, 2003

РОЗДІЛ III

ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

БАРСЬКА ОКОЛИЧНА ШЛЯХТА ДО К[ІНЦЯ] XVIII ст.

Етнографічний нарис

I

До вельми цікавих куточків нашого краю належить колишнє Барське староство*, розташоване на вододілі Бугу й Дністра, у північній частині теперішньої Подільської губернії. Своєрідні особливості його минулого й нинішнього привертають до нього увагу дослідника, тим більше, що ці особливості цікаві не лише самі по собі, але й дають часом матеріал для вивчення загальніших явищ місцевої історії, деяких досить важливих і складних питань місцевого суспільного ладу.

Цікава історія цього староства. Упродовж кількох століть воно було порубіжним зі степом. Бар тривалий час слугував одним із важливіших опорних базисів і відігравав значну роль в історії оборони, а заодно й колонізації цього краю. Завдяки такій ролі Бар має неабияке значення в історії козацтва: як відомо, це було одне з давніших козацьких гнізд; тут, поруч із деякими іншими окраїнними староствами, воно здобуло свою первісну організацію. Згодом ми зустрічаємо тут службу шляхти, значною мірою аналогічну до козаків. Організація цього шляхетського населення також має схожі риси з козацькою організацією: вся шляхта загалом складала "барський полк"*¹, на чолі з полковником, з іншими військовими чинами. Вивчення історії і суспільного ладу староства, як мені здається, може дати немало відомостей для з'ясування генези козацтва і його первісного ладу.

Досить рано — за сеймовою постановою 1659 р. — Барське староство перетворили на спадкову власність гетьмана Івана Виговського (це діцтво Виговського становить також одну з цікавих сторінок історії Барського староства); потім староство переходило з рук до рук і врешті закріпилося за князями Любомирськими*, які володіли ним майже ціле століття. Через це в організації староства утворилося поєднання державних і приватно-правових елементів, особливо цікаве тому, що під владою староства, під його присудом, перебувало численне, згадане вище, шляхетське населення, околична шляхта, зобов'язана різноманітними повинностями на замок. Така доля староства вельми сильно вплинула на її становище. Зберігши за собою шляхетські права, ця шляхта *de facto** опинилася на рівні, нижчому навіть за той, на якому стояло русько-литовське боярство; по суті невеликий демаркаційний простір відділяв її від селянського населення старостинських сіл. Дуже цікаво простежити це підкорення шляхти старостами-дідичами й перетворення її на тягле населення. У старостинському управлінні, крім звичайного суміщення функцій адміністративних і господарських, є також своєрідні особливості, внаслідок присутності цього військово-

шляхетського елементу; своєрідний також устрій шляхетських сіл-околиць, на чолі з намісниками, з загальним зібранням шляхтичів — шляхетським колом*.

Цікава сама по собі ця барська околична шляхта (так її називають з XVI ст.¹). Зазвичай у нас з ім'ям правобережного дворянина, шляхтича, особливо періоду після козацьких воєн, пов'язується уявлення про щось польське, різко обмежене, відчужене від народної маси, вороже їй. Околична шляхта значною мірою не підходить для цього звичайного уявлення. Вкажу на досліджену в цьому плані в науці овруцьку околичну шляхту²; як і вона, барський шляхтич до кінця днів Речі Посполитої зберігає місцевий, південноруський вигляд і стоїть близько до народної маси. Тут ми можемо спостерігати зустріч польського й місцевого елементів, прийшлої і місцевої культур, їх боротьбу й амальгамування.

Я означив лише деякі питання історії й суспільного ладу Барського староства; можна довго перелічувати всі цікаві особливості, колоритні відомості, якими заповнені барські акти. Деякі з цих питань ледь намічені, деякі цілком невідомі в науці. Можна лише пошкодувати, що головне й найбагатше джерело для їхнього дослідження — книги Барської юрисдикції* — ми маємо лише за кілька десятків років минулого століття; це незамінне джерело, особливо для вивчення побуту. Відомості інших джерел, таких як летичівські книги*, книги барського магістрату*, процеси про право володіння землями Барського староства* тощо лише до певної міри заповнюють цю прогалину.

Невдовзі я постараюся опублікувати найцікавіші матеріали про Барське староство, його устрій і побут, як і дослідження цих питань, а тепер дозволю собі запропонувати один із епізодів, а саме — етнографічні відомості про барську околичну шляхту.

II

Етнографічна основа барської шляхти була, безумовно, місцевою. Я не буду тут занурюватися в морок прадавніх часів і тривожити різних тиверців* і болохівців* та інших *cruces interpretatorum** руської історії. Детальні й послідовні відомості про територію, яка нас цікавить, починаються з XVI ст., коли зруйнований татарами Рів (такою була первісна назва нинішнього Бару) з навколишньою територією у 1537 р. Сигізмунд Старий віддав королеві Боні, і коли, завдяки турботам нової власниці були вжиті енергійні і,

¹ Люстрація Барського староства 1565 р. — в "Архиве Юго-Западной России", ч. VII, т. II, с. 232.

² Акти про овруцьку околичну шляхту видав проф. В.Б.Антонович у I томі IV частини "Архива Юго-Западной России" разом із дослідженням про неї.

як на ті часи, серйозні заходи до розширення й зміцнення колонізації. З другої половини XVI і початку XVII ст. збереглося кілька люстрацій* Барського староства, які дають досить детальні відомості щодо етнічного складу населення, зокрема шляхти. На підставі відомостей люстрації 1565 р. новітній дослідник тодішньої колонізації проф. М.Ф.Владимирський-Буданов дійшов до висновку, що тубільний елемент у Барському старостві становив понад 90% сільського населення і близько 80% загалом населення староства. Тубільці є основною масою серед місцевої шляхти; іншоплемінні елементи незначні¹. На початку XVII ст., судячи з люстрації 1615—1616 рр.* , серед місцевої шляхти також було багато тубільних родів (хоча польський елемент уже значно посилювався); найчисленніші роди, що становили основне ядро околичної шляхти, були тубільними². Це тубільне ядро трималося досить стійко і надалі, попри всі перипетії, яких зазнало Барське староство в часи козащини й турецької окупації.

До цієї тубільної основи в різні часи долучалися у значній кількості різні іншоплемінні елементи (в цьому плані барська околична шляхта значно відрізняється від оврацької, куди іншоплемінна стихія проникає дуже мало). Найчисленнішим інгредієнтом був, безумовно, польський, який потрапляв сюди здебільшого у вигляді посесорів*, заставників, покупців землі тощо. Вельми помітний, особливо у XVIII ст., волоський елемент — різні Бенескули, Маймескули, Дидискули та ін. Проникав, хоча значно менше, південнослов'янський, татарський елементи (як відомо, за королеви Бони тут влаштували цілу колонію татар-чемерисів*) тощо. Але це іншоплемінне населення, в сумі досить численне, вельми успішно перетворювалося й асимілювалося тубільною основою, і в середині XVIII ст., коли ми маємо дуже детальні й точні відомості про побут барської околичної шляхти, завдяки згаданим вище актовим книгам барської юрисдикції, наша шляхта назагал має дуже повно й чітко виражений тубільний вигляд.

Звернувся тепер до відомостей цих актових книг барської юрисдикції. В цей час — тобто в середині XVIII ст. — околична шляхта займала 12 сіл Барського староства: Єлтухи (Євтухи), Галузинці, Волковинці, Радзеївці (Радіївці), Васютинці, Петрані, Лопатинці, Коростівці, Сербинівці, Степанківці, Попівці, Гальчинці і Буцні; ці села лежали навколо м. Бара, в суміжних частинах нинішніх Літинського, Летичівського й Могилівського повітів Подільської губернії.

За переписом шляхетських околиць в 1739 р. кількість околичної шляхти на дідичному праві, чоловічої статі, сягала 230, а приймаків чи зятів (зієсі),

¹ Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (Предисловие к ч. VII, т. I "Архива Юго-Западной России") с. 194—195.

² Люстрація 1615—1616 рр. в "Źródła dziejowe", т. V, р. 24 squ.

посесорів, заставників та різних прийшлих людей (*luźni, przybyszy*)*, які переважно жили в подібних умовах, було до 180; при цьому слід зауважити, що невідділених синів зазвичай до реєстру не вносили. Це шляхетське населення розподілялося між окремими околицями досить нерівномірно: якщо в деяких селах, як наприклад, у Петранях, Гальчинцях, Сербинівцях, ми зустрічаємо лише кілька шляхетських родин, то шляхетське населення таких околиць, як Волковинці, Попівці, Радзеївці, Галузинці, рахувалося десятками¹.

III

Перше, що кидається у вічі при знайомстві з нашою околичною шляхтою, це її родові прізвиська й імена. Вони дуже характерні. Дуже багато шляхтичів-тубільців мали прізвища, тотожні з іменем свого села: так, у Радзіївцях жили, головно, Радзівські, у Єлтухах — Єлтуховські, у Коростівцях — Коростівські. Втім, це не були лише місцеві назви, а справжні прізвища: який-небудь Радзівський, переселяючись, скажімо, у Волковинці, продовжував іменуватися Радзівським, а не Волковинським. Далі ці прізвища — часом дуже багатолюдні — розпадалися на підпрізвища, гілки, родини, які розрізнялися між собою патронімічними іменами і прізвиськами, що часто переходили з покоління у покоління; патроніміки завжди мають тубільну форму на *-енко*; прізвиська також іноді дуже типові: Шміль, Гуць, Гава, Кримець, Снігур, Бацюра тощо. Таким чином були, наприклад, Гави-Радзівські, Рябченки-Волковинські, Касьяненки-Галузинські, Скорописи-Єлтуховські, Мазепи-Васютинські, Пантенки-Попівські. Від складення прізвищ з патронімікою чи патроніміки батька з патронімікою діда виходили подвійні *cognomina** — наприклад, Карпченки-Тараси-Волковинські, Йозепенки-Петренки-Радзівські, Кобченки-Мордаси-Попівські. Подібне явище відзначається й в овуцької околичної шляхти.

Щодо імен, то вони не завжди доходять до нас у своїй справжній формі. Акти провадилися офіційною польською мовою й, очевидно, дуже часто писар, обізнаніший зі шляхетським хорошим тоном, передавав народні імена у польській формі, перетворюючи якогось Грицька на Гржегоржа, а Лавріна на Вавженьца. Але й у актових книгах імена часом зберігали свій справжній вигляд, особливим привілеєм користувалися у цьому плані жінки. Далі неполонізовані форми імен зустрічаються також у метричних книгах (я переглянув метрики однієї з околиць — Поповецької). Звісно, ні в кого не виникнуть сумніви щодо національності пана Леська Соломки-Вол-

¹ Перепис 1739 р. у книзі Барського замку Київського центрального архіву № 5683, арк. 91 і далі; в наступних посиланнях вказані номери актових книг також Київського центрального архіву.

ковинського чи Ониська Гавришенка-Єлтуховського чи пані Мотрони з Кочергів Гнетимукової-Радзівєвської чи пані Палажки Васютинської¹, імена надто красномовно говорять самі про себе.

Можна з певністю стверджувати, що звичною мовою нашої шляхти була малоруська. Малоруські фрази дуже часто прослизують у актах, і якщо звичайно шляхтичі в актах розмовляють по-польськи, то цим вони, правдоподібно, зобов'язані тому ж “писареві шляхетському”. Я назву один цікавий приклад. Він стосується якогось Січинського; це була родина, що тягла до місцевої аристократії і тому зазнала більшого польського впливу. Батько нашого Січинського був поручником барського полку, а сам він якийсь час був намісником у с.Галузинцях; він ходив до барського костелу, а двоє його братів навіть були ксьондзами. Так ось, зять цього Січинського, який також належав до місцевої аристократії, — певний Ляховецький — скаржитися на різні кривди від свого тестя² і, серед іншого, пише, що він розмовляє з жінкою по-малоруськи: Січинський збирається влаштувати вночі засідку на свого зятя і вбити його: “А тою наскою буду бити, та й уб'ю, і ніхто не буде знати” — каже він³. Тим часом, повторюю, це був один із найполонізованіших суб'єктів.

У справі віри наша шляхта до значної міри також була солідарною з тубільним населенням. У середині XVIII ст. шляхта, як і все взагалі подільське населення, переважно належала до греко-уніатського обряду. Як відомо, унія, завдяки вельми спритним і майстерним маневрам правлячих сфер, на початку XVIII ст. була офіційно запроваджена на Поділлі; однак проти неї продовжувалася глуха, більше пасивна, ніж активна, боротьба населення на користь “благочестя”, а з іншого боку — незабаром після свого запровадження унія перестала вдовольняти католиків і з тої, якою опікуються, перейшла на становище такої, яку зневажають і переслідують; подібно до того, як раніше православ'я, унія стала вірою хлопською, руською, відповідно до відомого афоризму, що Бог сотворив попа для хлопа, а плебана для пана⁴. Щодо шляхти, то в цей час уніатів серед неї майже не було, шляхтичі з православ'я, як правило, переходили просто до католицт-

¹ Кн. № 5685, арк. 97; № 5686, арк. 28, 39; № 5692, арк. 99.

² В оригіналі: “шурина” (прим. перекл.).

³ Кн. № 5694, арк. 118. Початок слів у документі подано по-польськи: “Ja kiedyś w nosu, jak Lachowecki będzie szedł od matki usmarowawczysię zasięde na niego, żeby mnie nie rozpał”. Очевидно, писар почав було перекладати слова Січинського по-польськи, але врешті-решт перейшов на малоруську мову, між іншим “usmarowawczysię” він виправив на “uszmarowawczysię”. Насправді, очевидно, речення було приблизно таке: “Я колись вночі, як Ляховецький буде йти од матки, зашмаровавшись, засяду на него, щоб мене не пізнав”.

⁴ “Монографії...” В.Б.Антоновича, т. I, с. 311 і далі, 326 і далі, 336 і далі.

ва. За таких умов належність барської околичної шляхти до греко-уніатського обряду, а не до католицизму, свідчить про вельми значну життєвість і стійкість у ній тубільної національної стихії.

Як згадувалося, у середині XVIII ст. (наші відомості сягають від 1730 до 1780 років) дуже багато околичних шляхтичів належали до унії. Католики становили меншість, та й ті не завжди були особливо запеклими католиками, часто відвідували як церкву, так і костел, і робили пожертви на ті й інші. У списку навернених з унії на католицизм з 1758 до 1765 р. з 58 осіб, які припадають на Барський деканат, знайдеться лише близько десятка барських околичних шляхтичів¹. З метричних книг Поповецької парафії видно, що місцева шляхта, за одним-двома винятками, хрестила дітей за греко-уніатським обрядом². В актах часто зустрічаються згадки про відвідання шляхтичами місцевих церков, як про явище постійне і звичне. На річні кануни* збиралося поголовно шляхетське населення навіть із сусідніх сіл³. У заповітах жертвуються гроші на місцеві церкви й духовенство, на заупокійні обідні й на влаштування поминальних обідів⁴. Шляхтичі спільно робили пожертви на прикрашення церкви, придбання тих чи інших речей, так само на церкву жертвували гроші, зібрані колядниками⁵. До штрафів на користь місцевої церкви присуджував уряд за деякі злочини проти моральності. Звичайним покаранням жінок і неповнолітніх, що провинилися, було лежати крижем у місцевій церкві при народі, протягом однієї чи кількох святкових служб; в одному випадку шляхтича за злочин присудили стояти в церкві під час усього богослужіння з оголеною шаблею⁶.

Шляхетське населення брало також діяльну участь у місцевих парафіяльних справах. В околичних селах існували церковні братства — їх згадують, скажімо, в Галузинцях, Радзівцях, Степанках; на їх користь свідчать також пожертвування у шляхетських заповітах⁷. Загальною радою всього села, всього шляхетського кола обирали кандидатів на священничу вакансію і відряджали “спольным коштом” виборних клопотати про презенту* й затвердження духовним начальством бажаного кандидата⁸. На храмові празники також усім колом призначали виборних варити й

¹ “Архив Юго-Западной России”, ч. I, т. IV, с. 574—575.

² Кн. № 5534, *passim*.

³ Кн. № 5689, арк. 42.

⁴ Кн. № 5685, арк. 105 зв.; № 5688, арк. 69; № 5689, арк. 34; № 5696, арк. 47 зв. та ін.

⁵ Кн. № 5692, арк. 28, 65; № 5695, арк. 1295.

⁶ Кн. № 5685, арк. 42, 50, 116 зв.; № 5688, арк. 10, 39 та ін.; № 5685, арк. 146.

⁷ Кн. № 5688, арк. 76; № 5694, арк. 51; № 5699, арк. 34.

⁸ Кн. № 5688, арк. 25.

продавати канунний мед, причому здобуті гроші надходили на церковні прикраси¹.

Серед місцевих священиків зустрічаються й околичні шляхтичі². З метричних записів видно, що шляхта охоче “кумалася” з парафіяльним причтом³. До посередництва священика вдавалися у взаємних суперечках⁴.

Одним словом, церква займала дуже помітне місце в житті шляхетської околиці. Що при цьому на свою церкву шляхта дивилася як на свою народну, “гредьку”, що вона не відчувала симпатій до латинства й часом різко противилася його поширенню, — досить виразно свідчать два епізоди з барських актових книг, а саме прояви такого протесту, хоча й у грубих, малокультурних формах. В одному випадку маємо скаргу шляхтичів Будкевичів (прізвище, що не належало до числа споконвічних місцевих родів) на якогось шляхтича Юркевича, який у п'яному вигляді вламався до них у дім, розбив гіпсове зображення Христа, попробивав кием паперові образи й докоряв господині (господаря вдома не було), що вона тримає в себе латинське зображення: “Ляховко, ляцкіи образы маешъ”⁵. У другому випадку священик с.Коростівців Михайло Людкевич скаржить на місцевих коростівських дідичів за різні образи й безчестя. За власним визнанням цей священик при своєму посвяченні зобов'язався архієпископові суворо дотримуватися латино-уніатських догматичних та обрядових особливостей, але зустрів відсіч. За його розповіддю, Іван Коростовський негайно став дорікати йому за те, що він поминає на ектенії не патріарха, а папу (“*Tu pop laski, nie tak odprawujesz służbę, jak starzi popi, za rzymskiego papu, a nie za patryarchu Boha prosisz*”), а його приятель, якийсь Лаврін Немиш, прийшовши до церкви, наказував дякові читати про св. Духа не “от Отца и Сына исходящій”, як вимагав новий священик, а “от Отца исходящій, а на Сынѣ спочивающій”. Результатом цих незгод були різні докори і навіть побої священика, і Коростовський пропонував узяти презенту на священицтво згаданому своєму приятелю Лавріну Немишові⁶.

Звертаючись до побуту нашої шляхти, ми й тут — в обрядах, звичаях, поглядах — знаходимо багато свого народного. Я вже згадував про деякі звичаї церковного життя, як поминальні обіди, канунні меди, складчини на церковні прикраси. На Різдво відбувалися колядки⁷. На Пасху обходили поважних родичів із привітанням і “паскою”⁸. Весільні звичаї багато в чому

¹ Кн. № 5684, арк. 5 зв., також арк. 30 зв.

² Кн. № 5684, арк. 88; № 5694, арк. 51.

³ Кн. № 5692, арк. 140.

⁴ Кн. № 5534, 5536 *passim*.

⁵ Кн. № 5690, арк. 24 зв.

⁶ Кн. № 5689, арк. 73.

⁷ Кн. № 5696, арк. 77 зв.; № 5698, арк. 8 (№ 6599, арк. 2).

⁸ Кн. № 5690, арк. 14.

мали суто народний характер; серед іншого ми маємо скаргу, у якій батько нареченої, якийсь Зарусицький, скаржиться на Скорописа-Єлтуховсько-го, що той під час весілля “według tutejszego zwyczaju”, на сором йому, замість звичайної “червоної хоруговки” повісив перед його ворітьми “червону онучку” — тут вказується, очевидно, на церемонію вивішування червоних поясів на весіллі, що існує донині¹. На свята молодь розважалася, танцюючи “на музику” біля корчми², як це роблять і досі. Для заміжніх жінок великою ганьбою вважалося “світить волоссям”, і ми зустрічаємо немало процесів з приводу того, що той чи інший зірвав намітку (так вона часом і названа в актах) зі шляхтянки й опростоволосив її³. Дещо народне можна було б зауважити і в інших випадках та поняттях про безчестя, але про це не зовсім зручно писати.

IV

Така живучість і стійкість народної, тубільної стихії в житті барської околичної шляхти пояснюється з одного боку тим, що її ядро, як вказувалося вище, складалося з тубільців, а з іншого — також і тим, що народна, селянська стихія постійно проникала до лав шляхти. Цей процес оновлення складу шляхти місцевими й прийшлими простонародними елементами і проникнення до її лав осіб нешляхетського походження дуже цікавий, і його можна досить виразно простежити за документальними відомостями; тут я обмежуся лише короткими вказівками. Він відбувався найчастіше шляхом змішаних шлюбів; випадки одруження селянок із шляхтичами й шляхтянок із селянами зустрічаються нерідко⁴. При цьому не лише зяті “prostej kondycji”*, попавши у прийоми, непомітно протискалися до лав шляхти, але це траплялось і з пасинками-селянами, які таким чином закладали початок новим околичним родам, суто народним, що не мали в собі жодної краплі шляхетської крові (такими були, наприклад, Туренки, Гави-Радзівські⁵). Нешляхтичі потрапляли до лав шляхти також через купівлю чи оренду ґрунтів у шляхетських околицях тощо.

Такими шляхами нешляхетські елементи проникали до лав шляхти досить інтенсивно. На їхню присутність вказують процеси про незаконне присвоєння дворянства (*zadania imparitatis, nierówności*)*, величезна кількість яких зустрічається у барських актових книгах. Втім, варто зауважити, що ці справи порушувалися або як зустрічний позов проти висунутих

¹ Кн. № 5689, арк. 69.

² Кн. № 5691, арк. 117.

³ Напр., кн. № 5688, арк. 213; № 5689, арк. 75; № 5692, арк. 81, 91 зв. та ін.

⁴ Див., напр., кн. № 5688, арк. 106; № 5690, арк. 123 зв. та ін.

⁵ Кн. № 5691, арк. 75; № 5692, арк. 19.

звинувачень, або мали на меті відхилити претензії на майно, на спадок. Без цього люди “простої кондиції” спокійно сиділи на шляхетських ґрунтах, називали себе урожоними й користувалися привілеями шляхетського звання — околичні шляхтичі були не надто ревливими в цьому плані. Але й порушені справи про “нерівність” рідко давали задовільний результат, наскільки можна судити з актових матеріалів; у більшості випадків ці нелегальні шляхтичі так і залишалися при своєму шляхетстві *de facto*.

V

Якщо шляхетська маса назагал дуже стійко зберігала свої народні особливості, то все-таки не можна сказати, що вона взагалі залишалася нечутливою до польського культурного впливу, тим більше, що останній мав вельми зручні й широкі шляхи для свого проникнення. Безпосередньо в шляхетське середовище його здійснювала численна польська чи ополячена шляхта, що з’являлася в околиці, — це посесори, заставники та ін. Здійснювали його околичні шляхтичі, які нерідко служили у польських військах. Впливали чиновники місцевої адміністрації — “зверхность замковая”. Впливали, врешті, самі юридичні форми, станові рамки, у яких існувало шляхетство.

Не буду поширюватися про це; зауважу лише, що польський культурний вплив був загалом досить поверховим, і його прояви в побуті нашої шляхти були здебільшого не дуже симпатичними. Сюди відноситься бажання іноді похвалитися, повеличатися своєю шляхетською гідністю перед хлопом, на кшталт того, що якийсь околичний шляхтич, мабуть, відчуваючи сверблячку у своїх панських кулаках, чіпляється до селянина з питаннями, хто з них двох “старший і л’пшій”¹. З цього джерела витікали пишномовні фрази про шляхетський гонор, фрази, які особливо щедро, як “*ratio ad hominem*”*, з’являлися у скаргах з приводу якоїсь бійки, вчиненої в корчмі за порцією горілки. Звідси запозичували *quasi*галантні* манери, якими хизувалися околичні кавалери у своїх “*konkurencjach o przyjazd*”* місцевих “дам”. Пересаджена на околичний ґрунт ця польська галантерея виявлялася часом у вельми грубих чи комічних формах і за обставин на зразок скарг на видатки під час “конкуренції” і приготувань до нездійсненого весілля, чи на зразок того епізоду, про який розповідає Кариченко-Волковинський у своїй скарзі: на весіллі його запросили під час танців (*w drugą parę*)* одним із гостей і, взявши панну, ішов “*w koło taneczne*”*, але в цей час на нього налетів його недруг, один із Гавришенків-Волковинських, “*panne z rąk wydarł u w taniec iść nie dopuścił, u w gębe uderzywszy, za łeb pochwycił u bił do upodobania*”^{2*}.

¹ Кн. № 5689, арк. 64.

² Кн. № 5696, арк. 67.

До подібних проявів цієї квазіцивілізації відноситься цікавий процес з приводу пасквілю, складеного якимось шляхтичем Вольським на всіх дам, “tak mężatek jako i panien”¹ села Галузинців¹. Цей “пашквіль”, зрозуміло, викликав проти автора загальне обурення; до того ж цей околичний сатирик, прийшовши — непроханим — в одне зібрання місцевого товариства, під час пасхальних свят, мав необачність розпочати розмову на ту ж тему: “Dziś u mnie wszystkie panny z wizytą były”², а коли в нього спитали про причину таких дивних візитів, відповів: “Gdyż mam wszystkie na rejestrze”². Деякі з присутніх, довідавшись, що і їхні родички потрапили у “regestr amogów”² п. Вольського, влаштували цьому околичному ловеласові жорстокий прочухан, а потім усе шляхетське коло околиці, на чолі з намісником, внесло скаргу на нього замковій “зверхності”².

Ці манери околичної поведінки нагадують одну жартівливу пісеньку на ламаній польській мові, що децю нагадує мову окремих барських актів, записану в тому ж середовищі, яка зображає такого околичного “cavalier galant”:

Pojechał do miasta
Do krasnej kramnicy,
Kupił koperwasu,
Naszmarował licy.
Naszmarował dziegiem boty
I pojechał na zaloty —
Kijaszek u renku,
Po zubam panienku*.

VI

Але цей польський вплив, повторюю, був не глибоким, обмежувався більше зовнішністю, манерами і шляхетські поняття мало виходили за межі судових маніфестацій* і репротестацій*; основи побуту були тубільними і маса околичної шляхти загалом була ближчою до тубільного селянства, ніж до польського шляхетства. З народною масою, як ми бачили, її ріднили і мова, і віра, і звичаї. В плані освіченості, розвитку шляхта, правду кажучи, незначно перевищувала народний рівень. Переважна більшість шляхтичів були неписьменними чи малописьменними; навіть серед намісників околиць трапляються неписьменні. Зустрічається багато процесів про чари, “о заданьї чаровництв”, що виявляє вельми невисокий рівень розвитку шляхти-

¹ Цей чудовий твір складався лише з двох рядків:
“Ominawszy wszystkie domy, tudziesz jatki —
Jakie panny murwy, takiesz i mężatki”².

² Кн. № 5694, арк. 67, 69.

чів. А про значну грубість звичаїв свідчать процеси про всілякі побої, про чуханки, що становлять назагал чи не найбільший відсоток серед позовів; справи про потрави, захоплення ґрунтів тощо звичайно закінчувалися бійкою. Безпосередня грубість околичного населення ще посилювалася впливом шляхетського забіяцтва і жовнірської пристрасті до буйності. Войовничіші шляхтичі, особливо на п'яні очі (“*żytnim liquorem głowe zagrzawszy*”)* “находили” на оселі своїх неприятелів з усілякою зброєю (*cum vario armorum genere*)*, як описує один акт: “*z kijami, dragami, istykami y od wozów kuszpiami*”¹* і вчиняли справжні баталії. Бійки часто були дуже жорстокими й іноді закінчувалися навіть смертю одного з учасників, тим більше, що в хід, як правило, ішли шляхетські шаблі. Нерідко трапляються бійки і між членами родин, особливо при других і третіх шлюбах, — які були взагалі дуже поширеними. Цікавим зразком таких родинних звичаїв є скарга однієї пані на свого третього чоловіка — Васильковського, що той потрапив під вплив шляхтича Родванського, який дає йому *ad omne nefas wszelką poradę**, до того ж переконує, що Васильковський повинен “*bić żone swoje y w karności trzymać*”*, кажучи, що найвірніший засіб викликати в жінки повагу — це переламати їй руки й ноги: “*reče, nogi iey obuchem poprzetrącaj, to dopiero roznasz jak cię ma żona szanować*”*. Пан Васильковський, як видно, цілком поділяв такі погляди свого друга, але втілити їх на практиці було складно, оскільки його дружина мала свої погляди на цей предмет і разом із дочкою та зятем дуже стійко оберігала свій престиж, як про це вельми жалібно оповідає маніфестація п.Васильковського².

Та і в економічному плані більшість нашої шляхти стояла близько до селянської маси. Шляхтичі, за винятком кількох багатших, нічим не відрізнялися від заможних селян і, відіп'явши свої шляхетські шаблі, дуже невимушено й успішно косили, орали й виконували інші польові роботи. Не всі шляхтичі мали підданих: часто кілька родин, як висловлюється один сучасний мемуарист*, “на одномъ хлопѣ сидѣли” (та і ставлення цих підданих до шляхти мало значно відрізнятися від ставлення кріпосної людини до справжнього поміщика — пана). За відомостями перепису 1739 р., у Радзіївській околиці на 48 шляхетських господарств припадало 102 підданих, але це була одна з найбагатших на підданство околиць, а, скажімо, у Волковинській околиці на 110 шляхетських господарств припадав лише 31 підданий, причому, наприклад, у кутку Тихновичів на 20 шляхетських господарств припадав лише 1 підданий, а в кутку Сутаковичів на 17 шляхетських господарств не було жодного підданого. Нарешті, на доповнення до цього, я нагадаю вже сказане мною вище, що околичний шляхтич, подібно як ста-

¹ Кн. № 5694, арк. 72.

² Кн. № 5689, арк. 51, 53 зв., 54.

ростинський підданий, був зобов'язаний тяглом, “лениками* и услугами” на замок і підпорядковувався суворій опіці замкової “зверхності”.

Після всього сказаного вище я гадаю, не видасться голослівним моє твердження, що околичний шляхтич стояв значно ближче до тубільної селянської маси, ніж до справжніх польських дворян, сповнених визнання своїх суверенних прав і привілеїв, своєї незмірної переваги над “хлопством”, яку ми зазвичай уявляємо собі, кажучи про польську шляхту. Природно, що ми не знаходимо в нашій околичній шляхти різкого відчуження від селянства, навпаки — часом ми бачимо їх у вельми тісному й невимушеному спілкуванні. Я вже згадував, що змішані шлюби між шляхтою і селянством не були рідкістю, що шляхтичі приймали селян “въ пріймы”. Шляхтичі охоче кумаються з селянами; я переглянув метричні записи про народження Попівцецької Успенської парафії і спробував підвести статистичні підсумки — результат вийшов дуже цікавий: відкинувши деякі сумнівні випадки і взявши до уваги неточності, що впливають з того, що ми не завжди точно знаємо стану приналежність тієї чи іншої особи, отримаємо на 100 випадків селянських хрестин (усього я переглянув їх до 750) приблизно 50 таких випадків, коли всі куми були селянами, і близько 40, коли один чи два куми були шляхтичами. Зустрічаються, хоча й рідше, випадки (загалом близько десятка), коли й у шляхтичів кумами були селяни¹. Далі в документах ми нерідко бачимо вказівки на те, що шляхтичі брали участь у селянських весіллях як гості, свати та ін. Вище я наводив відомість з одного документа, що шляхтянки ходили “на музику” під корчму. Одна шляхтянка, якась пані Претвусова, подаючи скаргу до суду, розповідає, як вона з іншою панею — Холевинською (обидві пані не належали до числа тубільної шляхти) приїхали в Лопатинці і, зайшовши до пана *Решт-Лопатинського*, застали в нього шляхтичів, серед яких був працьовитий Томашко з Биликівців, “*który w czapce za brat z niemi siedział*”^{*}. Пані Холевинська була цим дуже здивована й запитала в пані Претвусової, “*co by to był za człek w kożuchu, co za pan brat w czapce z szlachtą wraz siedzi*”^{**}, на що остання пояснила, “*ze to jest chłop*”^{**}. Через це виникло якесь невдоволення; п. Претвусова пояснює, що один із присутніх, п. Возненко-Лопатинський, випадково сприйняв слово хлоп на свій рахунок; щоб там не було, в результаті згадана пані виявилася “*ciężko zbita, tylko co z tym światem nie pożegnała*”^{2*}. Подібних випадків “панібратства” шляхтичів із селянами можна навести чимало; як я згадував вище, шляхетські поняття не проникали глибоко в околичне середовище і мало використовувались у житейському побуті. Відповідно і селяни не відчували особливо глибокої пошани до шля-

¹ Кн. № 5534, с. 2, 42, 64, 110, 129, 148, 165, 169–170, 180.

² Кн. № 5694, арк. 28 зв.

хетської гідності і при нагоді “мацали и окладали”, за словами актів, шляхтичів кулаками чи киями по ребрах так само справно, як і людей “prostej kondusyі”.

Стоячи так близько до народної маси, околична шляхта, звісно, не могла залишатися цілком байдужою до всього того, що рухало цим народом у бурхливі роки Південної Русі. Дійсно, ми знаходимо вказівки й натяки, що околична шляхта брала участь і в козацькому русі, і в гайдамацьких наїздах. Але про це я залишаю за собою право поговорити іншим разом, а тим часом, підводячи підсумок усьому вищесказаному, мені здається, я маю право визнати нашу околичну шляхту в етнографічному сенсі південноруською.

БАРСКАЯ ОКОЛИЧНАЯ ШЛЯХТА ДО К. XVIII В.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРКЪ.

I.

Къ числу весьма любопытныхъ уголковъ нашего края принадлежитъ бывшее барское староство, расположенное на водораздѣлѣ Буга и Днѣстра, въ сѣверной части нынѣшней Подольской губернии. Свообразныя особенности его прошлаго и настоящаго привлекають къ нему вниманіе изслѣдователя, тѣмъ болѣе, что особенности эти не только сами по себѣ любопытны, но даютъ подъ часъ матеріаль для изученія болѣе общихъ явленій мѣстной исторіи, нѣкоторыхъ весьма важныхъ и сложныхъ вопросовъ мѣстнаго общественнаго строя.

Любопытная исторія этого староства. Впродолженіе нѣсколькихъ столѣтій оно было порубежнымъ со степью. Баръ долгое время служилъ однимъ изъ важнѣйшихъ опорныхъ базисовъ и игралъ важную роль въ исторіи обороны и вмѣстѣ колонизаціи того края. Въ связи съ такою ролью Бара стоитъ и значеніе его въ исторіи козачества: какъ извѣстно, это было одно изъ старѣйшихъ козачьихъ гнѣздъ; здѣсь, на ряду съ нѣкоторыми другими окраинными староствами, получило оно первоначальную свою организацію. Позже мы находимъ здѣсь служилую шляхту, аналогичную въ значительной степени съ козаками. Организація этого шляхетскаго населенія также имѣетъ сходныя черты съ козачьею организаціею: вся шляхта составляла въ совокупности „барскій полкъ“, съ командиромъ во

97.017

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 25933

Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.

Етнографічний нарис

Стаття вперше надрукована російською мовою: “Барская околичная шляхта до к. XVIII в. Этнографический очерк” в журнале “Киевская старина” (1892. — Т. 36. — С. 260–277). 1902 р. видана у Києві окремою відбиткою.

Нарис підготовлений автором у рамках реалізації проекту написання магістерського дослідження, присвяченого Барському староству (див.: *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894. — С. 577–622). Вказана тема була запропонована Володимиром Антоновичем, який розробляв подібну проблематику щодо Овруцького староства (*Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. — Ч. IV. — Т. 1. — С. 1–62). Головна ідея полягала у схожості організації околичної шляхти з козацтвом. Пропонуючи М.Грушевському цю тему, В.Антонович сподівався отримати підтвердження своїх висновків, отриманих при дослідженні овруцької околичної шляхти. Молодий дослідник з ентузіазмом сприйняв цю ідею і деякий час, ще недостатньо знайомий з джерельними матеріалами, характеризував Барське староство як один з найстаріших осередків українського козацтва (*Крикун М.* Магістерська дисертація... — С. 584). З часом М.Грушевський переконався у безпідставності такого твердження і головну увагу присвятив устрою та колонізації староства. Саме такий контекст дослідження дуже схвально оцінили В.С.Іконников та М.Ф.Владимирський-Буданов (Там само. — С. 584–585).

Бажання щось опублікувати у “Киевской старине” виникло у М.Грушевського не одразу. Він з невідомих причин відносився до журналу скептично (*Грушевський М.* Щоденник (1886–1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. — К., 1997. — С. 59). Однак вчений після видання дослідження, присвяченого замкам, відчував нагальну потребу мати можливість публікувати свої праці, а особливо рецензії, у відомому періодичному виданні. Львівська “Правда”, на його думку, мала обмежене коло читачів, а “лізти” в “Журнал Министерства народного просвещения” він не бажав (Там само. — С. 58). Можливість встановлення тісніших контактів з редакцією “Киевской старины” з’явилася, як сподівався М.Грушевський, після появи у ній рецензії П.Голубовського на дослідження про замки (Киевская старина. — 1890. — Т. XXX. — С. 333–334). На початку вересня 1890 р. М.Грушевський відвідував редакцію журналу і був приємно вражений, що його редактор В.П.Науменко “сам признався” й підійшов до нього. Опісля історик сподівався, що секретар редакції Є.О.Кивлицький буде припрошувати його до участі в журналі, і навіть продумав, як буде відмовлятися, але цього не сталося (*Грушевський М.* Щоденник. — С. 58). Все-таки М.Грушевський звернувся до редакції з проханням взяти на продаж його брошуру про замки, хоч і не був певний, що вчинив правильно (Там само. — С. 59). Думка про публікацію у “Киевской старине” не полишала історика і 9 вересня 1890 р. він занотував у щоденнику: “... хтілося б пройти у Кієв[скої] Ст[арине]. Міні здаецця, що у

сему есть не тільки особисті думки; міні таки взагалі шкода її К[иевскую] С[тарину] і хтілося б намовити і з'єднати усіх, щоб підтримати" (Там само. — С. 60). Сумніви щодо можливих публікацій у цьому журналі й надалі не полишали М.Грушевського. Коли на початку лютого була підготовлена стаття "Вольнский вопрос 1097—1102", він вирішив піти з нею до редакції "Киевской старины" і поставити питання про можливу публікацію; у випадку відмови М.Грушевський мав подати статтю до "Университетских известий". Побоювання історика не спра-вдилися; Є.О.Кивлицький взяти статтю до друку "згодився дуже охоче" (Там само. — С. 90—91).

Статтю про етнографічну характеристику барської околичної шляхти М.Грушевський написав у жовтні—листопаді 1891 р. (Там само. — С. 142—143). У грудні доопрацював її, а вже в лютневому номері 1892 р. "Киевской старины" вона побачила світ. Як дуже влучно зауважив М.Крикун: "То була перша (і дуже вдала) літературна проба сил Грушевського в освоєнні дисертаційної теми. Він настільки вичерпно висвітлив питання, якому стаття була присвячена, що це дало підставу при написанні дисертації не включати його в її проблематику" (Крикун М. Магістерська дисертація... — С. 585). Сам автор оцінив її більш скромно: "Позавчора (11 лютого 1892 р.) побачив свою статтю в Старині, децю було в неї неприємно, але все таки "піднявся духом" (Грушевський М. Щоденник. — С. 151).

Історіографія розглянутої М.Грушевським у статті проблеми є вкрай скупюю. Окремі її аспекти фактично паралельно з М.Грушевським, але на основі переважно приватних шляхетських архівів, розглянув Міхал Ролле, син відомого історика Антонія Ролле (див.: *Rolle M. Z przeszłości: Okręg Rowski: Starostwo Barskie (do r. 1774)*. — Lwów, 1896). Серед тез, висловлених М.Грушевським у статті, відносну популярність у історіографії отримала ідея, висловлена ще В.Антоновичем, про спорідненість околичної шляхти з козацтвом. Хоч сам історик у праці про Барське староство від неї відмовився, але її активно використовують прихильники "боярської теорії" походження козацтва. Найбільш докладне обґрунтування ця теорія отримала в працях сучасного історика Сергія Леп'явка (див.: *Леп'явка С. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки*. — К., 1990. — С. 88—98; *Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. — Чернівці, 1996. — С. 33—44).

с. 323 ... колишнє Барське староство... — формування Барського староства бере свій початок від існування замку Рова, що згадується з 1405 р. У 1452 р., як повідомив Ян Длугош, його знищили татари. У першій третині XVI ст. замок поступово відновлюється, але центр староства був перенесений до містечка Зінькова. 1537 р. Рів та навколишня територія була викуплена Боною Сфорцою — дружиною Сигізмунда I Старого у подільського воєводи Станіслава Одровонжа. Саме тоді поблизу Рова розпочалося спорудження Барського замку, названого від імені італійського Барі — родової маєтності Сфорц у Італії. Після його

побудови Рів стали називати Баром Верхнім або Чемериським. Крім того, за укріпленнями Бару виник Бар Руський. Ці три складові творили центр Барського староства, що проіснувало до 1789 р., коли розпалося на приватні маєткові комплекси (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 45, 49–51; *Крикун М.Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // *Український географічний щорічник.* — К., 1992. — Вип. 1. — С. 167–168).

... **“Барський полк”**... — автор має на увазі шляхетське ополчення Барського староства, що очолювалося полковником — заступником старости у військових питаннях. Полковник, крім того, був головою барського шляхетського суду, тобто реалізовував судово-адміністративні функції (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 375–376). Першу інформацію про існування полкової організації барської околичної шляхти подав В.Б.Антонович (див.: *ЧИОНЛ.* — 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 90).

... **на спадкову власність гетьмана Івана Виговського**... — Виговський Іван Євстахійович — генеральний писар Війська Запорізького (1648–1657), гетьман (1657–1659), київський воєвода (1659–1664). Як гетьман був прихильником компромісної угоди з Річчю Посполитою. Свої наміри реалізував у формі Гадяцької угоди 1658 р. Сейм 1659 р., оцінюючи заслуги І.Виговського, надав йому Барське староство у спадкове володіння. Це, зважаючи на звинувачення І.Виговського у зраді й страту в 1664 р., зреалізувати не вдалося (*Костомаров Н.* Гетманство Выговского. — СПб, 1862; *Сенютович-Бережний В.* Рід і родина Виговських: (Історично-родовідна розвідка) // *Український історик.* — 1970. — № 1–3. — С. 152–154; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 230–354).

... **князями Любомирськими**... — Любомирські — польський шляхетський рід гербу Шренява. Значення і могутність роду зросли завдяки укладенню шлюбних контрактів з князівською родиною Острозьких. Першим барським старостою з Любомирських став Юрій, що в 1698 р. набув права на староство у Євстахія Виговського. Деякий час його права були лише номінальними. Після смерті у 1702 р. Станіслава Яблоновського, що перед цим фактично виконував обов'язки старости, Любомирські майже безперервно старостували в Барі, вважаючись спадковими володільцями староства (*Яковенко Н.* Українська шляхта... — С. 212; *Грушевський М.* Барское староство. — С. 342–344).

с. 324 ... шляхетським колом... — йдеться про органи шляхетського самоуправління, сеймики та з'їзди, у роботі яких місцева шляхта мала право брати участь. Залежно від різновиду сеймику на ньому вирішувалися питання обрання послів на сейм, депутатів на трибунал, кандидатів на вакантні елекційні земські уряди, оподаткування, організації оборони тощо (*Kriegseisen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1991).

... **книги Барської юрисдикції**... — книги, які вів персонал старостинського суду у Барі упродовж XVI–XVIII ст. На час написання статті, як зазначає сам автор, збереглися лише за XVIII ст. Вони переховувалися у Київському цен-

тральному архіві; у роки Другої світової війни — загинули (*Каманин І.М.* Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. — К., 1864; *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII вв. — Днепропетровск, 1979. — Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. — С. 38; *Кенедді Грімстед П.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — К., 1991. — С. 21–22).

... **летичівські книги...** — йдеться про земські й гродські книги, що велися у відповідних канцеляріях одного з повітових центрів Подільського воєводства — Летичеві. Тут гродський уряд функціонував протягом 1581–1793, а земський — 1767–1793 рр. (*Крикун М.Г.* Повітовий устрій... — С. 157–178).

... **книги барського магістрату...** — книги барського міського уряду (ратуші). На час написання автором дослідження у Київському центральному архіві давніх актів зберігалася 4 книги барської міської ратуші за XVI–XVIII ст. (*Ковальський Н.П.* Источниковедение истории... — С. 46).

... **процеси про право володіння землями Барського староства...** — ймовірно, йдеться про виписи з гродських і земських книг, а також матеріали королівських комісій 1776–1778 рр. щодо визнання законними прав Любомирських на спадкове володіння землями староства (див.: *Грушевський М.* Барское староство. — С. 342–350).

... **тиверців...** — тиверці — союз східнослов'янських племен, що склався на території між Прутом і Дністром та на схід від Дністра.

... **болохівців...** — див. дослідження автора “До питання про Болохів” та примітки до нього.

с. 325 ... люстрацій... — див. прим. до статті “Економічний стан селян на Подністров'ї Галицькім...”

... **люстрації 1615–1616 рр.** — йдеться про першу в XVII ст. широкомасштабну люстраційну акцію, рішення щодо проведення якої ухвалив сейм 1613 р. Барське староство було люстроване у 1616 р. (Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. — К., 1999. — С. 29–30, 178).

... **посесорів...** — посесори — особи, що на основі привілеїв пожиттєво володіли королівськими землями (від латинського “*possessio*” — володіння).

... **цілу колонію татар-чемерисів...** — точна дата поселення татар-чемерисів у Барі невідома. У 1542 р. вони вже тут проживали й продовжували переселятися. Попереднім місцем їх проживання була Волинь, тому М.Грушевський вважав, що це була група татар, поселена у Великому князівстві Литовському ще Витовтом. Чому їх звали чемерисами невідомо (*Грушевський М.* Барское староство. — С. 88–89).

... **переписом шляхетських околиць в 1739 р. ...** — йдеться про неофіційний документ, в якому міститься інформація про населення шляхетських околиць сіл Барського староства, зібрана його укладачами на основі зізнань жителів цих сіл (Архів ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. 2. — С. 238–258).

с. 326 ... прийшлих людей (luźni, przybyszy)... — категорія населення, що не мала постійного місця проживання, заняття, тому не перебувала в особистій залежності від пана і не обтяжувалася постійними податками на його користь. Цю категорію часто формували постраждалі під час стихії, втікачі, зубожілі міщани тощо. Люзні люди мандрували по всій країні з метою пошуку заробітку (*Grodziski S. Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego.* — Kraków, 1961).

с. 328 ... презенту... — презента — документ, який за погодженням з вищими церковними інстанціями видавав власник маєтку духовній особі, що мала зайняти у цьому маєтку посаду священика.

с. 332 ... маніфестацій... — маніфестація — документальний запис скарги заявника про вчинений злочин, порушення його прав.

... репротестацій... — репротестація — скарга у відповідь на протестанта із запереченням суті його скарги.

с. 333 ... один сучасний мемуарист... — можливо, йдеться про Антонія Роле, автора праць, що заторкали тематику околичної шляхти, “Z przeszłości Polesia Kijowskiego” (1884), “Zameczki podolskie na kresach multiańskich” (1880).

с. 334 ... лениками... — йдеться про зобов’язання ленного характеру, які полягали, як правило, у забезпеченні оборони замку.

П. Кулаковський

de facto (лат.) — насправді

cruces interpretatorum (лат.) — досл.: горе інтерпретаторів-науковців, тобто питання історії, на які важко знайти вичерпну відповідь через недостатність інформації

cognomina (*cognomen*) (лат.) — сімейне імення, яке додавалося до родового прізвища (сім’я — частина більшого роду); прізвисько

prostej konducji (пол.) — простого походження, незнатні

zadania imparitatis, nierówności (пол.) — бажання нерівності (М.Г. подає лат. і пол. терміни), бажання вирізнитися (із селянської маси)

ratio ad hominem (лат.) — тут: риторична, часто беззмістовна фраза, яка традиційно використовується у розмові

quasi (лат.) — означає несправжність; квазігалантний — той, який імітує галантність

[у своїх] *konkurencjach o przujazd* (пол.) — [у своїх] конкуренціях поміж чоловіками у пошуку взаємності у жінок

w drugą parę (пол.) — на другий танець

w koło taneczne (пол.) — в танцювальне коло

panne z rąk wydarł u w taniec iść nie dopuścił, u, w gębe uderzywszy, za łeb pochwyił u bił do upodobania (пол.) — панну висмикнув з рук і перешкодив танцювати, і, вдаривши в обличчя, бив, скільки влізе

tak mężatek jako i ranię (пол.) — і заміжніх жінок, і неодружених

dziś u mnie wszystkie panny z wizytą byli (пол.) — сьогодні мене відвідали всі жінки

gdyż mam wszystkie na rejestrze (пол.) — бо зі всіма маю близькі стосунки
 registr amorów (пол.) — реєстр любовних походеньок
 cavalier galant (франц.) — тут: ловелас

Pojechal do miasta

Do krasnej kramnicy... (пол.) —

Поїхав до міста,

до гарного магазину,

купив косметики,

намастив нею носа.

Намастив дьогтем мешти,

і поїхав на зальоти —

Келишок у руці,

панночку по щоді.

zytnim liquorem głowe zagrzaszyszy (пол.) — “підігрівшись” житньою горілкою (випивши)

cum vario armorum genere (лат.) — з різноманітною зброєю

z kijami, dragami, istykami y od wozów luszniami (пол.) — з киями (палицями), батогами і люшнями від возів

[дає поради] ad omne nefas wszelką poradę (макаронізм) — [дає поради], під'юджуючи “на всеє зле”

bić żone swoje y w karności trzymać (пол.) — бити свою жінку і тримати в страху

który w czarpcie za brat z niemi siedział (пол.) — який з ними запанібрата сидів не знімаючи шапки

co by to był za człek w kozuchu, co za pan brat w czarpcie z szlachtą wraz siedzi (пол.) — що це за простак у кожусі, який запанібрата сидить у шапці разом з шляхтою

ciężko zbity, tylko co z tym światem nie pożegnała (пол.) — тяжко побита, мало що не померла

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Українські жиди

Публікується за виданням: Правда. — Львів, 1889. — Т. V. — Вип. X. — С. 27–40. Підпис: М. С. Г.

Праця поєднує в собі огляд праць С.Бершадського про євреїв та власні спостереження і думки автора щодо “єврейського питання” на українських землях. М.Грушевський зауважив, що це питання дісталось в спадщину від Польсько-Литовської держави, але за часи Російської імперії лише загострилося. Основна ідея автора, що проходить через всю працю, — це пошук компромісу і налагодження співпраці між українським та єврейським народами задля майбутнього покращання їх становища.

ЗМІСТ

<i>П. Сохань</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	7
<i>П. Кулаковський</i> . ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КІНЦЯ 1880–1890 рр.	14
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ	27
Про видання джерел до історії українсько-руської	29
Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна	33
“Статут друкований”	37
Передмова до тому 1-го “Жерел до історії України-Руси”	38
Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси”	44
Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі	46
Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту	50
Запись руська 1473 р.	66
Опись подільських замків 1494 р.	68
Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.	84
Дозвіл кор[оля] Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам’янецькому наміснику Григорію 1509 р.	106
Королівський дозвіл на викуп Кам’янецького староства 1456 р.	108
Кілька київських документів XV–XVI в.	110
Два документи з внутрішньої історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XVI в.	126
Київський каштелян і козаки	129
Документ 1586 р. про козацький промисел.	133
Надання Оришевському Копистерина та Гайсина	135
Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р. .	138
Слобода Полтава в 1630 р.	141
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	143
Дальші розкопки в с. Чехах	145
Молотівське срібло	146
Гончариха	147
До Болеховщини: Губинське городище	150
Похоронне поле кам’яного віку в с. Чехах (пов[іт] Брідський)	151
Дрібничка до генеалогії Шевченка	152

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ . . .	153
Південноруські господарські замки в половині XVI століття	155
Волинське питання 1097–1102 рр.	182
До питання про Болохів	210
Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці	216
Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин	243
Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин	290
Секретна місія українця в Берліні р. 1791.	321
Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.	323
Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	337
Українські жиди	339
Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією Київська археографічна комісія	351
З питання про організацію управління й суду в Подільській землі в XIV і XV в.	360
Новини археологічні.	361
Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі.	363
Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст.	364
Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського	365
КОМЕНТАРІ	395
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	559
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.	575

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 5

Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 10.03.2003. Підп. до друку 15.12.2003.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідб. 48,13. Обл.-вид. арк. 37,34.

Наклад 7000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 82. Зам. 550-3.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на

ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"

75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —

Т. 5: Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)". — 2003. —
592 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-276-7 (т. 5).

П'ятий том зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах розпочинає нову серію "Історичні студії та розвідки". У ньому вміщені статті, джерелознавчі розвідки та науково-інформаційні публікації, які друкувалися у журналах "Киевская старина", "Чтения ИОНЛ", "Правді", "Записках НТШ" протягом 1888—1896 рр.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 966-603-223-6

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-276-7 (т. 5)